

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

1513Ի ՀԱՅ ՏՊԱԳՐԻՆ ԳԻԻՏԻՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆԸ

ԵՒ ՆՈՐ ԼՈՒՍԱՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«Հ. Համազասպին Կարնէն զրկած հայերէն ձեռագիրներու մէջ, ամէնքը խեղճ բաներ, մէկն աչքիս զարկած էր, կարծեմ ձեռագիր չէ, այլ տպագիր. անգամ մը քննելու է,, կ'ըսէր ինձ 1886ին նորընտիր Աբրահայր Հ. Արսէն Վ. Այտընեան: Ես այն ատեն մէկ տարուան ձեռնագրեալ էի, քայլերս դողդոջուն՝ հայ մատենագրութեան հետազոտութեան մէջ, որուն սերտ յարում մ'ունէի: Ինքն Այտընեանն էր որ երկու տարի ետքը զիս շահաստանի Հայերու այցելութեան զրկեց, «ո՛ գիտէ տեղ մը, անկիւն մը, անակնկալի կը հանդիպի,, կ'ըսէր: Այն առթիւ աչքէ անցուցի Կրակաուի Զարտորիսկիի Մատենադարանի 15—20 հայերէն ձեռագիրները, Լեմբերգի Օզոլինսկիի Մատենադարանին մէջ թիւ 1590—1766, այսինքն 176 մեծադիր զիրքեր՝ Լեմբերգի Հայերու դատերու ու դաշինքներու եւն արձանագրութիւնները (հայերէն, թաթարերէն, լեհերէն եւ լատիներէն՝ զրուած ըստ ժամանակին), զորոնք Լեմբերգի հայ Արքեպ. մը հրդեհի վախով այն ամուր Մատենադարանին յանձներ է ժամանակաւ: Ես այն ատեն երկու շաբթու մէջ ինչ կարող էի գտնել: Հայ եկեղեցիներու աւանդատունները ցիրուցան լքուած սակաւաթիւ ձեռագիրներ ու տպագիրներ կասկածանքով ինձ կը ցուցընէին. ես հազիւ կրնայի տեսնուի մէջ նշանակել տեղն ու երբեմն անունները: Եւ երբ 1895ին Գեր. Հ. Այտընեանի Երևանամեայ Երեւնիին առթիւ՝ Միաբանութեանս գրատան հայ ձեռագիրները ցուցակագրելու առաջարկութիւնս յանձն առաւ Հ. Տաշեան, եւ այնպիսի աննման յաջողութեամբ ի գլուխ հանեց, ես ալ ցուցակագրութիւնը տպագրելու բովանդակ հոգն, ինչպէս նաեւ մետրոպեան տառերու դարէ դար կրած փոփոխութիւնները մինչեւ Ժ.Ձ դար նոյն ձեռագիրներու վրայէն կազմելու եւ գունատիպ ու լուսատիպ տախտակներու տպագրութեան եւ բաժանորդագրութեան հոգն յանձն առած էի, այն ժամանակն էր՝ որ զիմեցի Լեմբերգի բարեյիշատակ Խասհակեան հայ Արքեպ. ին տեղն ու տեղը ծանուցանելով իրեն լքուած ու կորուստի մասնուած հայ ձեռագիրներն ու տպագիրները, եւ նա բարեհաճեցաւ նոյներն հաւաքել եւ նուիրել մեր մատենադարանին. ասոնք անցան նաեւ հրատարակուած Մայր ցուցակին մէջ, 40է աւելի ձեռագիր, եւ ուրիշ հին տպագրութիւններ: Ասոնց մէջն էր Հ. Այտընեանի յուսացած մէկ անակնկալը: Տպագիրներու մէջ կար անակնկալ մը, «Երևուս Որդի,, մը, որ անծանօթ էր այն ժամանակ եւ անծանօթ ալ մնաց մինչեւ ցայսօր: 1686ին Մոյ. 10ին Վիննետիկի մէջ «Ագուլեցի Խօճայ Գուրնազարի որդի Խօճայ նահապետն որ արդեամբք եւ զոյիք իւրովք ետ տպագրել զսա ի յիշատակ անջնջելի ինքեան եւ ծնողաց իւրոց, իրրեւ զառհաւատչեայ նորակերտ տպարանի իւրոյ: Զոր կազմեաց ծախիք բազմօք առ ի լոյս ածել զմեկնութիւն սաղմոսացն դաւթի մարգարէին ի պայծառութիւն տանն Հայոց... In Venetia, Per Giacomo Moretti 1686, ad istanza di Naabiet de Gulnazar. «այսինքն ի սենեկի կամ ի տան Մահապետ Գուրնազարի,, այսպէս էր ճակատը: Մատենիս թուղթը կանանչ էր, կամ քիմիական նիւթով կանանչուած, որ յընթացս ժամանակի նոյն նիւթէն այրած՝ տեղ տեղ թուղթը թարմ նշխարի նման

կտոր կտոր կ'իյնար: Տպագրութիւնը շատ զեղեցիկ, ինչպէս նաեւ տառերը: Առանձին ուշադրութիւն կը հրաւիրէր պատկերներէն այն պատկերը (էջ 266), որ կը ներկայացընէր հայ վարդապետ մը՝ փիլոնով եւ վեղարով, կամ կնգուղ մերկ գլխուն անցուցած, վարդապետական գաւազան ի ձեռին, Լատինաց եկեղեցիներու նման որմնայեց ամբիոնի մը վրայէն կը քարոզէր՝ փաթթոցաւոր բազմաթիւ ունկնդիրներուն, որոնք Տաճկաց նման բազմաձալ պճղնաւորներ հալած են: Եւ Յաջորդ տարին էր որ առաջին անգամ տպագրութեամբ լոյս տեսաւ հայերէն ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ գիրք մը նոյն տպարանէն «Պարզարանութիւն հոգեհոգ սաղմոսացն Դաւթի, թարգմանեցեալ... ի նուաստ Յովհաննիսէ վարդապետէ կոստանդնուպոլսեցոյ... եւ տպագրեցեալ արդեամբք եւ գոյիք Ազուլեցի Խօճայ Գուլնազարի որդի Խօճայ Մահապետին ի սեպհականի տան իւրում, ի Թուականութեան մերում ՌՃԼԵ, ի Վէնետիկ քաղաքի, In Venetia, per Naabiet de Gulnasar 1687. Con licenza de' Superiori, e Privilegio... Այնպէս ինչպէս կաթողիկէ կրօնական գրքեր կը տպուէին եւ կը տպուին «Մեծաւորաց հրամանաւ», : Եւ արդէն Յովհաննէս Վ. Կ. Պոլսեցին, Հռոմով մտկանուամբ ծանօթ, առաքելական միսիոնար մըն էր եղած ի Կ. Պոլիս եւ ամբողջ գիրքը զեղուած է կաթողիկէ վարդապետութիւններով: Երշտակարանին մէջ աղօթք կը յանձնարարուի Ազուլեցի Խօճայ Գուլնազարի որդի Խօճայ Մահապետին, «որ մեծաւ հոգարարձութեամբ յառաջացոյց զթարգմանութիւն եւ զտպագրութիւն սորին վասնելով զգոյս եւ զինչս բազումս ի ձուլումն զեղեցիկ տառիս, ի շինումն նորակերտ տպարանիս, ի գտումն պատուական թղթոյս եւ ի յորինումն ամենայն իրաց պիտանաւորաց յայսմիկ նուագեցելում ամի», : Ինքն Մահապետ Պոլիս եղած ժամանակ բաղձացած էր այսպիսի պարզարանութիւն մը եւ Վենետիկ գառնալով դիմած էր Յովհաննէս Վ. Պոլսեցոյն «պարզարանել զնոյն... ոչ խրթին շարագրութեամբ, այլ աշխարհական լեզուաւ», : Ինքն Մահապետ էջ 3 կը զետեղէ իւր դրած գեղեցիկ մէկ ոտանաւորը, ուր կ'ըսէ 1686ին կամ 87ին.

«Յորդորանօք բարեսիրի
 Յովսեփայ մեր վարդապետին
 Զմիւռնոյ գահին առաջնորդի,
 Ծշմարտութեան քարոզողի:
 Ես նահապետ նուաստ հոգի,
 Որ եմ որդի գուլնազարի,
 Գեղջիւ բընիկ ազուլեցի,
 Զոտանաւորս շարագրեցի...»

Այս Յովսեփ Արքեպ.ն է, Առաջնորդ Զմիւռնիոյ, Եղիազար Կաթողիկոսէ դրուած, որ 1686ին Յունուար 15ին Վենետիկ Գասպարայ եւ Թադէոս Էրէց Համազասպեանի ձեռօք եւ նոյնին դործարանին մէջ տպագրուած եռահատոր մեծագիր Ծառոցի մէջ կը յիշուի թէ «խորհրդածութեամբ եւ հաւանութեամբ տեսուն յովսեփայ վարդապետի եւ արհիեպիսկոպոսի զմիւռնոյ քաղաքի, որ բարեբաստապէս աստ առգիպեցաւ ի լրումն տենչանաց իմոց, ...», որ եւ Խաչատուր Վ. Էրզրումեցիին 1706ին վարդապետութեան աստիճան տուաւ ի Պոլիս, ուր եկած էր իբրեւ նուիրակ Էջմիածնի, եւ Խաչատուրէն կ'անուանուի «եռանդուն կաթողիկէ եւ պաշտպան կաթողիկէ հաւատոյ», : Ուրեմն առաջին հայ աշխարհաբար գիրքը տպողը կաթողիկէ հայ մըն էր, կ'ըսէի այն ժա-

մանակ, Ազուլեցի Ունիթոռ մը, զայս կականարկէին վերոյիշեալ փաթթոցաւոր ունկնդիրներն հայ կաթողիկէ քարոզչի մը շուրջը բոլորած:

Բայց ես շատ հեռացեր եմ 1513էն: Այտրնեան ԱբբաՏօր տոյն ականարկէն ետեւ միտքս դրած էի մեր Մատենադարանի Հայերէն ձեռագիրները մէկիկ մէկիկ աչքէ անցընել, որոնք մեծ թիւ մը չէին կազմեր այն ժամանակ՝ հազիւ 300 հատ, եւ գտնել այդ «տպագիր», կարծուած «ձեռագիր»,ը: Շատ երկար չտեսեց:

Արտաքին կազմով բոլորովին ձեռագրի նմանող ութածալ գիրք մը, որուն կողին ներքսակողմը գրուած էր թէ 1875ին Հ. Համազասպ Կարնէն զրկած էր: Ուշադիր նայեցուածք մը դիւրաւ տպագիր մ'ըլլալը կրնար տեսնել, մանաւանդ վերնազարդերն ու խորաններն այնպէս կը վկայէին: Գեր. Այտրնեանի հետ մի առ մի քննելով՝ պիտակ մը փակցուցի, վրան գրուած «Պարզատումար. Տպեալ յամին 1512 հաւանականաբար ի Վենետիկ ի տպարանի D. I. Z. A. ի», եւ իջեցուցի զայն ձեռագրաց նախաթու ներէն տպագիրներու մէջ, ուր յետոյ նախագահ պիտի բազմէր:

«Հանդէս Ամօրեայ», թերթիս Բ. Տարին, 1888ին, Հ. Գրիգոր Վ. Գովրիկեան, այժմու Գեր. ԱբբաՏայր Ուխտիս, Կեռայի Հունգարահայոց Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյն մատենադարանի Հայերէն մէկ ձեռագրին մէջերը կազմուած կը նշմարէ տպագիր 32 էջ թերթ մը, որուն յիշատակարանը (էջ 19) կ'ըսէր. «Թվին ո. Ժ. է յունիս ազրեցաւ ձեռամբ Քարմանիս», տաղարան մըն էր տարօրինակ տառերով, զոր հրատարակիչն Կեռայի մէջ ուսումնասիրելու միջոցներ չունենալով՝ հրատարակած էր ի գիտութիւն բնասիրաց, անորոշ թողլով տպագրութեան տեղն (Լեմբերգ?) տարին (1561 կամ 1568?), եւ տպագրիչն: Եղն յօդուածին վերջը ծանօթութիւն մը դրած էի «ԴՄԲ», ազրութեան կողմանէ. «Մենք այժմ ունինք հայ տպագրութեան ուրիշ հրատարակիչ մը մեր ձեռքն որ ցայսօր գտնուած տպագրութեանց հնագոյնն է, զոր ի մերձուստ կը ծանօթացընենք ժամանակին մեր ընթերցողաց»:

Յաջորդ ամսուն Հ. Գովրիկեան Վիեննա եկած էր օգափոխութեան առաջարկեցի իրեն վերոյիշեալ «ուրիշ հրատարակիչին», վրայ գրել «Հանդիսի», համար (Հ. Ա. 1889, էջ 210բ): Հ. Գովրիկեան զրեց, տպագրութեան տարին 1512 որոշելով, տպարանի յատկանիչն հսկառակ հետադատութիւններուն՝ մնաց անլուծելի: Իսկ տպագրիչն ու տպագրութեան տեղին մնաց անծանօթ: Ասով հաստատուեցաւ 1512ին հայ տպագրութեան գոյութիւնը եւ Պարզատումարն հոչակեցաւ առաջին հայ տպագիր:

Վենետիկի Միթիթարեանց «Բազմավէպ», ամագրին 1890 թ. 3ին մէջ Հ. Ա. Տիրոյեան «Հանդիսի», յիշեալ գրութեան առթիւ գրած ընդարձակ յօդուածով ծանոց Պարզատումարի տպարանէն ելած Աղթարը եւ Ուրբաթագիրը գրքոյները, զորոնք Պր. Սերովբէ Ալիշան Պոլսէն նուէր զրկած էր, եւ Հ. Ալիշան Աղթարքին վրայ գրչագրի մը նշանակած 1552 թուականը տեսած էր. իսկ Հ. Ա. Տիրոյեան երեք գրքերէն ալ նոյններ հրատարակելով միեւնոյն տպարանի գործ ըլլալն հաստատուեցաւ: Բայց յօդուածագիրը Հայրը կը համարէր Հ. Ալիշանին (Յուշիկք Բ. 521) եւ Հ. Զարբհանէլեանի հետ «իբրեւ առանձինն անձի փորձեր... եւ իբրեւ անօգուտ... եւ վնասակար... չեն կարող հայ տպագրութեան պատմութեան մէջ փառաւոր տեղ գրաւել... եւ հայ տպագրութիւնն իւր փառաւոր ծագումն պիտի մատնանիշ առնէ միշտ յանձին Աբգար Դպրի»:

Արգար Դպրի 1568ին տպագրած Տօնացուցին գիւտին առթիւ ի Մխիթ. Մատենադարանի ի Վիեննա՝ յիշեալ հետազոտութիւններէն վաստրկուած արգիւնքն ամփոփած էր յօդուածիս գրին ի “Հ. Ա.” 1890, էջ 161բ—163ա:

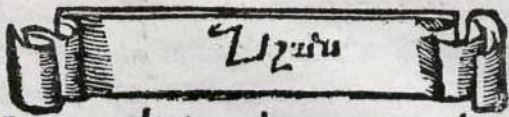
Հական յառաջագիմութիւն եղաւ սոյն տպագրութեանց մանրամասնութեան մէջ, երբ Կեսարիայէն 1894ին Տրդատ Եպ. Պալեան “Հանդիսիս” մէջ (էջ 358) գեղեցիկ յօդուածով մը ծանոյց՝ որ ինքն ստացած է ճշդիւ վերոյիշեալ Պարզատումարի գրով նաեւ Խորհրդատեար եւ Տաղարան — “Խորհրդատեարն ունի յիշատակարանս՝ նին աւետիքները՝ որ

“Գրեցաւ սուրբ տառ ի ջ. կբ ի աստուածապահ քաղաքս ի Վէնէժ որ է Վէնէտիկ Փռանկրատեան. ձեռամբ մէղապարտ յակորին. ով որ կարգայք մեղաց թողութիւն խնդրեցէք յաստուծոյ,՝ Սոյն յօդուածով որոշուեցաւ վերջապէս որ սոյն գրքերը Վենետիկապուած են Յակոր անուն հայ անձի մը ձեռօք:

Սոյն յօդուածին կըցուած է նաեւ գրողիս կողմանէ խորհրդածութիւն եւ Վիեննայի Մխիթ. Մատենադարանի նոր ստացած Յակորեան տպագիր Ուրբաթագիրքն:

Ասոնց ընթացակից եղան Երուսաղեմէն Խապայեան Սրբապացրնելով) Սաղմոս մ՝ալ տեսայ, բայց նա ալ ծայրէ ճոթէ պակասած էր,՝ եւ ինքն անտեղեակ ուրիշ հրատարակութիւններու՝ կենթադրէ որ ասոնք Մաղրաս տպուած ըլլան:

Այս հետազոտութիւններով սա հաստատուն եզրակացութեան հասանք, որ 1512—1513ին Վենետիկի մէջ Յակոր ոմն ի տպարանի D. I. Z. A. տպագրած է

Լաւր. և ջ. զգ. և զհայթուակա նիւերայբերկայս: Եւ Կիթիծն ընդէնէն մեծ չեմբէզ. կալսի ԳՏարիւր. կիսունս երկու. և զհայթուականիւերայբերկայս: Աւանդուած խորթակառու:

Կրիլ Թէլուսինս քակառու. Գուր քակառուս:

Մայիս Թէլուսինս քակառու. պատերազմ և քլիսի: Զ ունիս. Թէլուսինս քակառու. աւերկիսիեր կրի: Զ ունիս. Թէլուսինս քակառու:

Պատկ. Ա. (Բնական մեծութեամբ):

Ս. Յակորեանց գրադարանը կը գտնուին յիշեալ 1. Տաղարան, 2. Պարզատումար, 3. Աղթարք եւ 4. Ուրբաթագիրք (“Արեւելք”, 1890, Թ. 2036), եւ վերջապէս 5. Խորհրդատեար. (“Բազմ”, 1892, Մայիս):

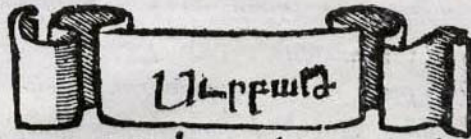
1906ին, Կ. Գաբիկեան ծանոյց (“Բիւզանդիոնի”, մէջ Թ. 2963) որ ի Սեբաստիա մէկուն քով կը գտնուին սոյն Պարզատումար, Ուրբաթագիրք, Տաղարան, եւ որ կարելորն է՝ նա եւ Սաղմոս մը: “Սոյն տպագրութեամբ (1512—1513ի տպագրութեանց մասին խօսելով՝ եւ տպուերունոյնութենէն հետեւ

1. Պարզատումար (59 թուղթ = 118 էջ)
2. Պատարագատեար (44 թղթ. = 88 էջ)
3. Սաղմոս (?)
4. Տաղարան (110ի չափ տաղեր, 76 թղթ. = 152 էջ)

5. Աղթարբ (198 թղթ. = 296 էջ ?)

6. Ուրբաթագիրք (մեր օր. 62 թղթ. = 124 էջ):

Տպագրութեան տարին՝ լոյս տեսած հետազոտութիւններուն համեմատ՝ անսոյց կը մնար եւ աւելի հաւանական կը նկատուէր 1512: Առաջին անգամ Ստ. Մալխասեան («Մշակ», 1912, թիւ 1819) տարակոյս յարոյց այս մասին, սակայն աւելի հետեւող եղաւ Հ. Գովրիկեանի. իր նոր յօդուածին մէջ Պրոֆ. Մակլէրի ցոյց տուած յիշատակութեան մը համեմատ, ինչպէս վարը կը տեսնենք, աւելի միտեցաւ 1513ի: Այս մասին իմ հետազոտութիւններս կը ստիպեն իբրեւ սոյց նկատելու այսուհետեւ՝ որ Պարզատումարի տպագրութեան տարին է 1513,

իսկ Խորհրդատետրի տպագրութիւնն՝ որուն վրայ կայ որոշ հայկ. թուակ. 962, պէտք է գումարել 552ով եւ ոչ 551ով, որով կ'ունենանք 1514. վասն զի տպագրին Յակոբ ինքնին այսպէս կը գումարէ նոյն իսկ առաջին անգամ տպագրած Պարզատումարին մէջ: Պարզատումարին 74 թերթին 4ա եւ բ էջերուն մէջ որոշ կըսէ: «Եթէ կամիցիս իմանալ զամս . . . ի

քսորունիսկայասէսարբութիւն: Եւ շիցիկ շտացաւ գնական. դիւաց ճալ ածու մն. ախտա՞ ժեւացառող ջու թիւն. հոգ ոց կմարմսոց . ի քս յս իտրմ էր որդիսայ. կիսշան սբիաց իս. իսբ սիոյն. կիմայրա քա ղա քնէրուսաղէմ. հաստատե սցիկապաւ իսեցի. պասէսցե կառող ջաց. ուսցեղ ծառայ սայ. հոգոյ կմարմսոյ: Եւ այ ամէնայ յիփառաւորեցեղ ճայրկզորդի:

Եւ որդումսե բժշ կու թիւն հոգոյ կմարմսոյ. յանունսն մերոյ կփրկէ իս յի քի. կիսբ Բ. Գ.

Պատկ. Բ. (Թնական մեծութիւնը):

միւս զբերը կրնան յաջորդ տարիները տպուած ըլլալ, նաեւ կարելի է շատ տարիներ մէջերնէն անցած ըլլայ:

Ուրիշ խնդիր մ'ալ յարուցած էր Ս. Մալխասեան, այսինքն թէ Պարզատումարն ու Ընկերներն արդեօք շարժական տառերով՝ այժմու տպագրութիւններու պէս, տպուած է, թէ փայտի փորագրութիւն է՝ էջ էջ ամբողջ փորուած. իրեն մատչելի նմոյշներու վրայէն դատելով կը միտէ աւելի փորագրութեան: Եւ իրօք փայտատպութիւնն այս ժամանակ դեռ կը շարունակուէր (տ. Fumagalli G., Dictionnaire Géographique d'Italie, Florence 1905. Հեղինակս Վենետիկի առաջին հայ տպագրութիւնը կը համարի (էջ 478) դեռ՝ Աբգարու Սաղման 1565ին): Ասոր պատասխանեց Վիեննայէն Հ. Ներսէս Ակինեան («Մշակ», 1912, թիւ 34) որ տառերու

Քրիստոսի ծննդեանէն մինչեւ ի մեզ. կալ հինգհարիւր, եւ յիսուն եւ երկու եւ զհայ թուականի վերայ բեր եւ այն է» (տ. Պատկ. Ա.): Իսկ զբերն սկիզբը կըսէ «իննհարիւր ու վաթսուն ու մէկն», ուրեմն 961 + 552 = 1513: Եւ ընաւ զօրութիւն չունի այն առարկութիւնը՝ թէ 1513ի համար հարկ էր 1512ին տպել Պարզատումարը: Վասն զի այս Պարզատումարը Տօնացոյց չէ տարւոյ մը համար, հապա բոլոր անշարժ տօները կը ցուցնէ սկսելով Ա. եօթներեակէ մինչեւ Փ. եօթներեակ, ուստի 35 անգամ կը կրկնէ նոյն անշարժ տօները ըստ տարւոյն, ըսել է՝ 35 տարւոյ անշարժ Տումար է: Իսկ

մէջ գլխավայր շրջած տառեր կան, սխալ եւ վեր վար շարժած տառեր, որոնցմէ անվրէպ կը հեռեւի փայտափորագրութիւն չըլլալը (Հմմտ. Պատկ. Բ. Ուրբաթագիրք, թղթ. Բ. Գ. Հմմտ. «Սըրբաթ, քս որ ունին, պահէսցէ, ղժառայս, հոգոյ,»): Ըստ իս՝ այս գորաւոր ցուցման չափ գորաւոր է նաեւ այն պարագային ուշագրութիւն դարձրնել, թէ տառեր կան՝ որ ոչ թէ 2—3 տեսակ են, այլ եւ մինչեւ 5—6 տեսակ փորագրութիւն: Օրինակ. Պարզատումար 7դ թերթ 5բ եւ 6ա թուղթ, թ գլխագիրը շատ անգամ կը գործածուի եւ այն հինգ զատ ձեւի տառերով, էպպէս իրարմէ զանազանուող. նոյնպէս լ, լ, ն, եւ այլն երեք չորս ձեւեր ունին, որոնք չնն կրնար նոյն կաղապարէ թափուած ըլլալ, եւ գործածութեան կերպէն կ'երեւայ թէ այդ ձեւերն անհրաժեշտ չէին. բաց ասկէ՝ իւրաքանչիւր տող որոշ դժասահմանի վրայ կեցած չէ. զոր օր. Պարզատումարի ք թուղթ ք էջի մէջ 5դ տող «Բուււ-բարեկենդան», բառին երկրորդ քին վարի ծայրին հասած եւ անցած է յաջորդ տողին «գարնանամուտն», բառին մ' տառի վերի ծայրը: Նոյնպէս նոյն էջ, տող 14դ «քանուչորսն», բառին ք տառին ստորտը յաջորդ տողին «Յոււնիս», բառին ի տառին վերին ծայրը հասած եւ շատ աւելի վեր բարձրացած է: Դարձեալ յաջորդ էջին մէջ 15դ տող «Յինակաց», բառին Ե տառին ստորտը կցուած է բոլորովին յաջորդ վերջին տողին «Ժե», թուին, որուն վրայի պատիւը վասն հարկին սեւ կէտ (•) մը նշանակած է, մինչդեռ ուրիշ տեղեր երկար պատիւ (—) է: Այսպիսի երեւոյթներ բազմաթիւ են ամէն իջի վրայ, զորոնք մեր դիտցած այժմու տպագրական կազմակերպութեամբ չենք կարող լուծել: Բայց որովհետեւ արդէն վեց հատ զատ գրքերու օրինակներ ծանօթ են, սոյն օրինակները տպագրողներու յատուկ զինանշան ունին, մինչդեռ փորագրողներ յատկանշան չէին ունենար, պէտք է իրրեւ ստոյգ ընդունինք, որ ասոնք տպագիր են, մանաւանդ որ, ինչպէս քիչ վար կը տեսնենք, նաեւ գրաւոր վկայականներ կան, որոնք առ այս կը ստիպեն:

Իսկ Յակոբ տպագրչին համար բոլոր պարագաները կը միարանին, թէ ասիկայ քահանայ կամ վարդապետ մը պիտի ըլլայ. վասն զի Պարզատումար, Խորհրդատետր, Սաղմոս, Տաղարան քահանայից պէտքին համար են, իրենք միայն կը զգան հարկաւորութիւնը եւ իրենք միայն կը հասկընային տպագրութեան բնագիրները պատրաստել: Աղթարք եւ Ուրբաթագիրք զմեզ գայթակղեցրնելու չեն, վասն զի այն ժամանակներն ամէն տեղ այդ սնտախհաւատ նախապաշարութիւնը մարդկային պէտք մըն էին, առ ի չզոյէ դիտութեան եւ բժիշկներու, եւ անոր համար ասոնք անկէ յառաջ Արաբներէ սորվուած, թարգմանուած կամ հայ գրողներէ կարկատուած էին, առ հասարակ եկեղեցական անձինքներէ. նոյն մարդկային տառապանաց դէմ յանձնարարուած դեղերն ու միջոցներն ալ սատանայական կամ կրօնապէս դատապարտելի բաներ չէին, այլ աղօթքներ Բրիստոսի, Ս. Աստուածածնի, Առաքելոց, Սրբոց, Ս. Խաչի, Ս. Կիպրիանոսի, Աւետարանի ընթերցուածներ եւն, որոնցմով հիւանդութեանց, բնական երեւոյթներու բուժումն կը խնդրէին գլխաւորաբար քահանայք Աստուծմէ եւ սատանայական երեւոյթներու երզմնեցուցութիւնը կը կատարէին, ինչպէս մինչեւ ցայսօր, մեր Մաշտոցներու մէջ ալ կայ սատանայի, աղի, ջրոյ երզմնեցուցութեան աղօթքներ: Եւ զայս պէտք էր տպագրել Յակոբ, որպէս զի գոհացնէր հայ վաճառականաց պէտքն, եւ մի միայն ընթերցուածոյ առարկան հայ վաճառականներու, որոնք ցրուած էին բազմութեամբ Դտալիա եւ այլ առեւտրական հրա-

պարակները, որոնք նաեւ գրքերու տպագրութեան ծախքին անշուշտ սատարած էին գէթ գնմամբ:

Իսկ եթէ աւելի յառաջ երթանք եւ յուզենք խնդիր մ'ալ, թէ արդեօք սա հայ կաթողիկէ քահանայ մը չըլլայ, երեւոյթներն ի նպաստ պիտի պատասխանեն. վասն զի 1. այն ժամանակ կաթողիկէ երկրի մը մէջ թոյլ չէր տրուեր ոչ-կաթողիկէներու գիրք տպագրել. 2. հրատարակուած գրքերու մէջ կաթողիկէ Եկեղեցւոյ հակառակ բան չկայ, եւ նաեւ Ս. Աթոռոյ ուշադրութիւնը դարձած չէր տակաւին հայ եկեղեցական զրոյց վրայ. մանաւանդ որ Տ. Վ. Պալեանի գրածը՝ թէ խորհրդատետրն հիմնական հայոց խորհրդատետրէն տարբերութիւններ ունի, յատկապէս քննելէ է, եւ 3. ինչո՞ւ Ուրբաթագրքին մէջ 67 թերթին 4դ թուղթն Հռոմայ Ս. Քահանայապետի մը պատկերը դրուած է, անմօրուս եւ գլուխը երեքկարգեան թագով. ինչո՞ւ Ուրբաթագրքին սկիզբը դրուած է պատկեր մը (նմանահանութիւն «Բազմ», 1890, էջ 94), որ կը ներկայացնէ մօրուսաւոր հիւանդ մը պռկած, արեւելքցի մը, իր շղուականով, քովը կեցած է հայ վարդապետ մը («մէղապարտ Յակոբ»,) մօրուսաւոր, որ ձեռքը գիրք մը (Ուրբաթագիրքը) բռնած, հիւանդին վրայ կը կարգայ. վարդապետը սրածայր սեւ վեղար խոյրով միասին կը կրէ. վեղարը մինչեւ մէջքը կ'երկարի. սակայն վարդապետին հագուստը պարզապէս իտալիոյ լատին կղերին սովորական հագուստն է, այսինքն ուսանոց մը ձգած ամրոզ ուսին վրայ, որուն ստորտը կը հասնի բազուկներուն գրեթէ կէսը: Նոյնպէս ասոր ետեւ կեցող հայկական շապիկով երկու սարկաւազները թէպէտ դիտմամբ հասակաւոր փորագրուած են, սակայն երեսնին բոլորովին ածիլուած են. իրենց գլխուն գազաթն ալ մազերնին կոր ածիլած են, որ է լատին կղերի կուրակն ունին. կուրակները մեծ գծագրուած են եւ կարծես դիտմամբ կը ցուցադրեն: Նոյն պատկերը կը կրկնուի նաեւ 3րդ թերթին 8ա թղթին վրայ (յաջորդ թերթն ալ զգ. զգ ք. եւն նշանագրուած է փոխանակ ռ. ռըի, որ ուշադրութեան արժանի է): Եթէ կարենայ ըսուիլ՝ որ Ս. Քահանայապետին պատկերին կաղապարը պատրաստ գտած է Յակոբ, եւ Ս. Փոկասու աղօթքին առջեւ դործածած, հապա յիշեալ վեղարաւոր, հայաշապիկ կղերականներն ինչո՞ւ լատինակերպ փորագրել տուած է:

Այս ամէն խնդիրները պիտի լուծեն Վենետիկի դիւանները միայն. զայս կը սպասենք Վենետիկի մեր Հարազատներէն: Վասն զի Պրոֆ. Մակկէր վերջերս մատնացոյց ըրաւ՝ թէ շատ բան կարելի է սպասել Վենետիկի քաղաքային դիւաններէն: Ինքն Ստ. Մալխասեանի ձեռք «Մշակի», մէջ (1913, Թ. 226 էական կէտերու մէջ՝ յատուկ անուններ սխալ տպուած) մտադիր ըրաւ գրութեան մը վրայ, որուն մէջ Վենետիկի դիւաններէն հանելով գրուած է, թէ 1498ին Յուլ. 15ին Democrito Terracino թոյլտուութիւն խնդրած է արարերէն եւ հայերէն տպարան մ'ունենալու: Իսկ 1513 Մայիս 13ին Lelio եւ Panto di Maximi խնդրեցին որ Democrito Terracinoյի տրուած արտօնութիւնը վերանորոգուի: Սոյն ակնարկութիւնը շատ կարեւոր երեւցաւ ինծի, եւ Պրոֆ. Մակկէրէն իմանալով նոյն հրատարակութեան տեղը՝ գտայ Archivio Veneto ուսումնաթերթին մէջ (Բ. Տարի, 1882, էջ 123—134), որ Պրոֆ. R. Fulin Վենետիկի տպարաններու մասին պետական դիւաններու մէջէն այլեւայլ վաւերագրերու բնագիրներ տարւոյ կարգաւ կը հրատարակէ, գրուած հին խտրերէն լեզուաւ, որոնցմէ մեզի համար կարեւոր են հետեւեալ երկու վաւերագիրները, եւ որոնք վերն յիշուած շատ տարակոյսներու վրայ լոյս կը սփռեն:

“1498, 15 Յուլիս: Խոնարհաբար կը խնդրէ Ձեր հաւատարիմ ծառան եւ Վենետիկի քաղաքացի, Democrito Terracina, Վենետիկի բնակիչ, որ կարենայ տպել տալ (far stampar) քանի մը գրքեր արաքերէն, եթովպացերէն (morescha) ասորերէն, հայերէն, հնդկերէն եւ քելքէր լեզուաւ, ամենամեծ եւ գրեթէ անտանելի ծախքերով, եւ մեծագոյն աշխատութեամբ եւ վտանգներով, նաեւ քրիստոնեայ հասարակապետութեան օգտին եւ հաւատոյ բարձրացման համար, եւ բնական գիտութեան նաեւ բժշկութեան զարգացման համար, եւ վասն պահպանութեան առողջութեան հոգւոյ եւ մարմնոց շատ եւ անթիւ քրիստոնեայ հաւատացելոց, որոնք վերոգրեալ լեզուները կը գործածեն, նկատելով ոմանց անսանձ ցանկութիւնը, շատերու նախանձն ու անիրաւութիւնը, որոնք ետ պիտի չլինան յափշտակել ուզելէ վերոգրեալ խնդրարկուին ճարտարամտութեան եւ ծախքերուն եւ աշխատութեանց պտուղները, մրցակցելով իրեն վերոգրեալ գործերու մէջ, քանի որ այնչափ հեռաւոր երկիրներէ բերուեցան՝ այս Վենետիկ քաղաքը. ուստի կը խնդրէ որ իրեն արտօնութիւն չնորհուի, մերձաւոր 25 տարիներու ժամանակամիջոցին՝ ոչ որ յանդգնի տպագրել (stampar) եւ տպագրել տալ (far stampar) վերոգրեալ լեզուներու տառերով (lettere) որեւէ տեսակ գիրք, ոչ աստ ի Վենետիկ, եւ ոչ Ձեր մեծափառ իշխանութեան հպատակեալ տեղեր, եւ ոչ ալ ուրիշ տեղեր տպուածները ծախել... Ծնորհուեցաւ,»:

“1513, 31 Մայիս: Խոնարհաբար կը խնդրեն Վենետիկի քաղաքացի ու Վենետիկ բնակող Ձեր հաւատարիմ ծառաները, Lelio եւ Paulo di Maximi, որովհետեւ 1498 Յուլիս 15ին Demochrito Terrazina, այսպէս անուանեալ՝ հօրեղայր (barba) յիշեալ խնդրարկուներու, ընդունած է չնորհք Մեծափառ Տէրութենէդ կնքուած խօսքերով, եւ յիշեալ Democrito Աստուածային Մեծվայելութեան կամքով վախճանած եւ այս աշխարհքէն փոխուած է առանց որեւէ կերպով գործին սկզբնաւորութիւն ընելու, այլ միայն մեծ եւ գրեթէ անհանդուրժելի ծախքեր ընելով առանց որեւէ օգտի, եւ լքեց վերոգրեալ խնդրարկուներն այսինքն Lelio եւ Paulo di Maximi իւր եղբորորդիքը, որոնք խոնարհաբար կը խնդրեն եւ կ'աղերսեն որ Մեծափառ Տէրութիւնդ հաճի հաստատել իրենց յիշեալ արտօնութիւնը մերձաւոր 25 տարիներու համար, եւ ոչ որ յանդգնի տպագրել կամ տպագրել տալ յիշեալ գրքերն ընդ պատժովք սահմանելովք յամենայնի եւ վասն ամենեցուն: Ծնորհուած է,»:

Պրոֆ. R. Fulin թէ նախորդէն եւ թէ այն եղբորորդիներէն որեւէ տպուած գիրք մը նշանակուած չի գտներ Panzerի ցանկին մէջ:

Ահաւասիկ մեր խնդրոյն լուծումը: Demochrito Terrazina, երեւի արեւելագէտ, արեւելք գացած եւ տպագրել տալու դիտաւորութեամբ վերոյիշեալ լեզուներով ձեռագիրներ հաւաքեր է եւ արտօնութիւն առեր է 25 տարի բացառաբար միայն ինքն յիշեալ լեզուներով գրքեր տպելու կամ տպագրել տալու: Շատ ծախքեր ընելէն ետեւ՝ նպատակին չէ հասած, անշուշտ նաեւ նոյն ազգերէն ուսեալ մէկն իրեն աջակից չգտնելով: Իր ժառանգ եղբորորդիները նոյն արտօնութիւնը կը նորոգեն, բայց կ'երեւայ թէ իրենց կարող աջակից մեզի ծանօթ Եակոբը գտնելով՝ միայն հայերէն յիշեալ վեց կամ աւելի գրքերը տպած են: Demochrito (կամ եղբորորդիքը) իբրեւ տպող կամ իբրեւ հրատարակիչ միայն, ինչպէս այն ատեն ալ կային հրատարակիչներ, իրեն յատկանշանք կազմած է անուանն սկզբնատառերով, այսինքն՝ երկրագունդ չորսի բաժնուած, վրան

միաթեւ խաչ, ինչպէս Վենետիկի շատ տպարաններ ալ նոյն նշանն ունէին՝ աւելի յաճախ երկթեւ արքեպիսկոպոսական խաչով, եւ չորս դաշտերու (ծակերու) մէջ դրած է D(emochrito) T(erra)Z(in)A տառերը: Եւ անոր համար քանի որ ինքը միայն արեւելեան լեզուներ տպելու եւ տպել տալու արտօնութիւն ունէր եւ մինչեւ 1538, Վենետիկի ուրիշ տպարան մը հայերէն գիրք ալ տպուած չէ եւ չէր կրնար ըլլալ, կը հետեւի որ մեզի հասած 1513 եւ 14ին տպուած հայերէն գրքերն անպատճառ սոյն տպարանէն լոյս տեսած են, եւ ի զուր է եւրոպական լեզուներով գրքեր փնտռել նոյն յատկանշանով: Այս պարագային՝ I. գիրը պէտք կ'ըլլայ T կարգալ, եւ արդէն վերի ծայրը բութ կտորածի հետքեր ունի (միտ դնել կու տամ որ «Հանդիսի», մէջ, 1889, էջ 209—212 տպուածը նմանահանութիւն չէ, այլ նոր գծագրութիւն որ կը տարբերի բնագրէն, մինչ մեր Պատկ. Գ. Ճիշդ նմանահանութիւն է): Ասկէ կը մեկնուի նաեւ սոյն հայերէն գրքերու կրօնական եւ բժշկական նկարագիրը: Այս կերպով կը միտիմ մեկնել ըստ պարագայիցս՝ անլուծելի երեւոյթները, մինչեւ իրականութիւնն հաստատապէս յերեւան գայ¹:

Ըստ այսմ Եակոբեան վեց ծանօթ գրքերը տպուած են.

1. 1513 եւ 1514ին, եւ յետոյ,
2. Բոլորն ալ կրօնական գրքեր են.
3. Տպագրողն կամ տպագրել տուողն իտալացի մըն է.
4. Եակոբ (վարդապետ) հայերէն բնագիրները դրած կամ պատրաստած եւ տպագրութեան սրբագրութիւններն եւն կատարած է:

Եակոբայ տպագրած գրքերը վերոյիշեալ հայ գրողներու շնորհիւ հետզհետէ ծանօթացան գիտնական աշխարհի, եւ բարեբախտաբար այս գրքերու բաւական օրինակներ յերեւան ելան: Այսպէս

1. Պարզատումար կը գտնուի՝

Վիեննայի Միխիթարեանց Մատենադարանը 1 օր. ամբողջ (եւ 1 պակասաւոր). 1 օր. Միւնխէնի Արքունի դրադարան, ամբողջ. 1 օր. Երուսաղէմ ի վանս Ս. Եակոբեանց, 1 օր. Պարիս, Bibl. nat. Imprimés, reserve Ya 121 et ⁿV 105. 1 օր. Սերաստիա («Բիւզ», 1906, Թ. 2963):

2. Պատարագատետր կը գտնուի 1 օր. առ Տրդատ Եպ. Պալեան (Հ. Ա. 1894, էջ 357) 1 օր. Երուսաղէմ ի վանս Ս. Եակոբեանց («Բազմ», 1892, Մայ. «Արեւելք», 1890, Թ. 2036):

3. Սաղմոս, 1 օր. (պակասաւոր) ի Սերաստիա («Բիւզ», 1906, Թ. 2963):

4. Տաղարան, 1 օր. առ Տրդատ Եպ. Պալեան ի Կեսարիա (Հ. Ա. 1894, էջ 360), 1 օր. Երուսաղէմ ի Վ. Ս. Եակոբեանց («Արեւելք», 1890, Թ. 2036) եւ 1 օր. ի Սերաստիա («Բիւզ», 1906, Թ. 2963):

5. Աղծարք, 2 օր. Ս. Ղազար Վենետից (1 պակասաւոր) 1 օր. Կեսարիա Ս. Կարապետի Վանքը (պակասաւոր) (Հ. Ա. 1894, էջ 357), 1 օր. Երուսաղէմ ի Վ. Ս. Եակ. («Արեւելք», 1890, Թ. 2036) 1 օր. Կեսարիա Մուսնոսուն գիւղէ եկեղեցին. 1 օր. Կ. Պ. ի Մատենադարանի Անտոնեան Հարց (պակասաւոր). 1 օր.

¹ Այս մասին վճռական որոշում մը տալու համար կը սպասեմ քանի մը տեղեկութիւններու, զորոնք երբ ընդունիմ, պիտի վերագառնամ ինդոքս:

(պակասաւ որ) Dr. E. Seidl, Oberspaar bei Meissen, Sachsen, որ 1899ին Պսլա Մարգարեան գրավաճառէն գներ է:

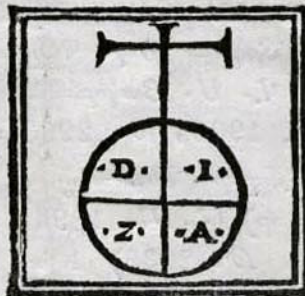
6. Ուրբաթագիրք, 1 օր. Ս. Ղազար Վենետկոյ, 2 օր. Վիեննա Մխիթարեանց Մատենադարանը (1 պակասաւ որ). 2 օր. Երուսաղէմ ի Վ. Ս. Յակ. («Արեւելք», 1890, Թ. 2036) 1 օր. Տրդատ Եպ. Պալեան (Հ. Ա. 1894, էջ 360). 1 օր. ի Սեբաստիա («Բիւզ», 1906, Թ. 2963): Բարերախտաբար ասոնք տպուած են մագաղաթանման ամուր թղթոյ վրայ, մինչդեռ 1565—1569ին Արգարու տպած գրքերուն մէկ մասը բոլորովին կորած է, թոյլ եւ տկար թղթոյ վրայ տպուած ըլլալուն՝ ինչպէս Տօնացոյց կամ Աւետարանացոյց պակասաւ որ օրինակ մը միայն Վիեննայի Մխիթարեանց մատենադարանը կայ, Տաղարան մէկ օրինակ միայն Կեռլա Հունդարահայոց եկեղեցին, Սաղմոս 2 օրինակ ամբողջ (Հռոմ եւ Միլան), որոնք ժամանակին եւրոպական գրատուններ տպաւինած են, եւ մէկ օրինակ պակասաւ որ Ս. Ղազար, Մալթոց, 1 օր. Վատիկանեան ձեռագրատան մէջ եւ 1 օր. Վենետիկ Ս. Ղազար (երկուքն ալ պակասաւ որ): Այսպէս ի սպառ ջնջուելու դատապարտուած են նաեւ մեր օրերը փայտ շինուած թղթերու վրայ տպուող օրագիրներն ու գրքերը:

Ըստ իս հաստատուած քննութիւններով բաւականանալու չէ. վասն զի դեռ ամէն բան ստուգուած չէ: 400ամեայ ազգային յօրեխանը, որ այնչափ շքով տօնուեցաւ, բաւական դրամ հաւաքելու պատճառ եղաւ: Կը պատշաճի՞ որ սոյն հաւաքուած դրամին մէկ մասը գործածուի սոյն վեց գրքերը լուսատիպ հրատարակելու, որպէս զի բանասէրներ դիւրութեամբ համեմատելով լուծեն բոլոր գաղանխքները, եւ հայ ազգը Յօրեխանի գեղեցիկ յիշատակ մ'ունենայ:

Բովանդակ հայ ազգը տօնեց առաջին հայ տպագրութեան յիշատակը, թէպէտ օրագրողներն ու ճառասացներ եւ ոչ նշանախեցիլ յիշատակեցին սոյն տպագրութեան գիւտին պատճառ եղող արդիւնաւոր բանասէրները: Սոյն Յօրեխանը տօնելը կը վայելէր par excellence հայ կաթողիկէից իրենց եկեղեցականներով միասին, վասն զի ոչ միայն իրենց կրօնակից նախահայր եկեղեցականներն հայ տպագրութեան սկիզբն ըրին եւ առաջին դարուն իրենք միայն կային տպագրական ասպարէզին վրայ, այլ եւ յաջորդ դարերուն ալ մինչեւ 1700ի սկիզբները, բայ ի նոր Զուղայի Ամենափրկչի վանքի տպարանէն, մի միայն իրենք էին հայ տպագրողներ, այնուհետեւ ալ իրենց երկու վանքերովը բոլոր հայ տպարաններու նախագահութիւնը պահեցին:

Վիեննա, 8 Յոյ. 1913:

Հ. ԳՐ. ԳԱԼՄԱՐԵԱՐԵԱՆ

Պատկ. Գ. (Բնական մեծութեամբ):